

Моріс Дюверже – засновник сучасної партології

28

Анатолій ПАВКО,
доктор історичних наук, професор,
лауреат премії імені М. Грушевського
Національної академії наук
України

Серед підрозділів політичної науки чільне місце посідає партологія, яка вивчає загальні закономірності та механізми виникнення, розвитку, функціонування й організаційної побудови політичних партій і політичних систем, їхнє місце та роль у суспільно-політичному житті, форми взаємовідносин із іншими політичними та соціальними інститутами. Слід підкреслити, що вивчення політичних партій як політико-правового явища, соціального феномену, міждисциплінарної сфери гуманітарного знання є одним із найпотужніших і найперспективніших напрямів сучасної суспільної науки. Теоретико-методологічне та практичне значення цього напрямку досліджень визначається актуальністю комплексного, синтетичного вивчення проблем, пов'язаних із формуванням у нашій країні нової демократично-конкурентної та плюралістичної партійної системи, перетворенням політичних партій на структурний елемент механізму організації та здійснення державної влади.

Досліджуючи історичні витoki сучасної партології та з'ясовуючи місце в ній наукової спадщини М. Дюверже, важливо врахувати, що теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій закладено в працях Дж. Брайса, М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського. Ці вчені розробили основи наукового розуміння політичних партій, базовий понятійно-категоріальний апарат майбутньої партології. Так, у 1898 році французькою мовою було опубліковано монографію відомого російського правознавця, історика М. Острогорського «Демократія і політичні партії», в якій на прикладі США та Англії вперше розкрито механізм влади й управління в сучасному суспільстві, показано суперечливість принципів демократії та реального функціонування політичних партій. Важливою складовою оригінальної концепції М. Острогорського, присвяченої аналізу феномену сучасної демократії, є глибоке дослідження таких питань, як перехід від традиційного до демократичного суспільства й можливість

маніпуляції волею виборців, відносини мас і політичних партій, процеси бюрократизації партійних угруповань в умовах жорсткої конкурентної боротьби за владу. Усі згадані тенденції еволюції політичних партій втілились у «кокусі» – особливій політичній машині, що дає змогу лідерам зосередити владу над партійними структурами. «Життя партії, – писав М. Острогорський, – зводиться до добре розіграного шоу. Жодної гнучкості, еластичності в рухах, по всій лінії сувора гра, до того ж усе наперед відредаговано, виключаються будь-які прояви ініціативи. Поширення ідей, конфлікти поглядів, демонстрації політичних почуттів... Усе це є предметом виробництва, як на якійсь манчестерській фабриці чи на бірмінгемському заводі». Указуючи на значну небезпеку цих негативних тенденцій сучасної демократії, М. Острогорський водночас вказав і шляхи їх подолання. Один із принципово важливих висновків його фундаментальної праці, що неабияк вплинула на світову політичну думку ХХ сторіччя: політичне життя

рішуче відкидає можливість вакууму влади. Якщо суспільство не виробило стійких механізмів соціального регулювання та контролю над владою, то виникає реальна загроза встановлення тиранії меншості над більшістю.

Науково аргументовані теоретичні положення політологічного дослідження М. Острогорського покладено в основу концепції політичних партій відомого соціолога Р. Міхельса. У праці «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії» (1911) останній сформулював «залізний закон олігархічних тенденцій» у буржуазній демократії, згідно з яким демократія значно обмежується через необхідність існування організації, яка спирається на «активну меншість» (еліту), бо «пряме панування мас є неможливим з технічного боку». Слід сказати, що політична концепція М. Острогорського зазнала істотних трансформаційних змін у результаті її синтезу з поглядами М. Вебера на феномен політичних партій і вченням про політичні еліти Г. Моски та В. Парето. Розроблена

німецьким соціологом М. Вебером історична схема генези політичних партій (аристократичні угруповання, політичні клуби, сучасні масові партії) вважається класичною й підтверджена багатьма прикладами з політичного життя європейських країн.

Моріс Дюверже у фундаментальній праці «Політичні партії», яка була опублікована в 1951 році, не тільки продовжив, а й логічно завершив низку блискучих досліджень з політичної соціології, підготовлених його попередниками. У монографії всебічно розглянуто питання походження політичних партій, дано об'єктивну оцінку їхніх місця та ролі в сучасному демократичному суспільстві, сформульовано найважливіші закономірності впливу виборчої системи та парламентаризму на їхній розвиток, визначено критерії класифікації партій і партійних систем. Саме завдяки своїй знаменитій праці М. Дюверже ввійшов в історію світової політичної думки як визнаний автор теорії політичних партій, фундатор сучасної партіології.

«Головна мета цієї книги, – писав М. Дюверже, – в тому, щоб бодай у загальних рисах окреслити першу загальну теорію партій, надати об'єктивності галузі, де панують суб'єктивізм і упередженість».

У вітчизняних і зарубіжних довідкових й енциклопедичних виданнях міститься важлива, хоч і недостатньо повна, переважно фрагментарна інформація про науково-педагогічну та громадсько-політичну діяльність М. Дюверже. Зазначмо, що М. Дюверже (народився 5 червня 1917 року) – визнаний фахівець у галузі юридичної, політологічної та соціологічної наук. З 1955 року – доктор права та професор соціології Паризького університету.

Він викладав конституційне право та політичні науки в університетах Парижа, Женеви, Нью-Йорка, керував створенням ним Центром політичних досліджень, а згодом – Центром порівняльного аналізу політичних систем Сорбонни, працював політичним оглядачем газет «Монд» і «Нувель обсерватор», консультував уряди Франції, Мексики, Греції та інших держав з питань конституційного права та виборчих кампаній, був депутатом Європейського парламенту. Його було обрано членом Американської академії мистецтв і наук, почесним доктором багатьох зарубіжних університетів. З-під пера М. Дюверже виходили як академічні монографічні дослідження, підручники, так і яскраві оригінальні публіцистичні книги та статті, написані на

злюбоденні теми й присвячені питанням тогочасного політичного життя Франції та Європи. Назвімо лише декілька його праць, які мають найвищий індекс цитування. Це, зокрема, підручник «Курс конституційного права» (1946), згадана монографія «Політичні партії» (1951), яка вважається класичною й активно використовується в навчальному процесі. Методологічне значення досі мають книги «Методи політичної науки» (1959), «Політичні інститути і конституційне право» (1960), «Політичні режими» та «Про диктатуру» (1961), «Методи соціальних наук» (1964). Вагомий внесок у розвиток політичних наук у Франції зробила опублікована в 1966 році книга М. Дюверже «Соціологія політики». Пафосом ідейно-політичної боротьби за втілення ідей і принципів демократичного розвитку французької і всієї європейської спільноти сповнені такі його науково-публіцистичні книги, як «Демократія без народу» (1967), «Янус: два обличчя Заходу» (1972), «Республіканська монархія» (1974), «Відкритий лист соціалістам» (1976), «Шах королю» (1978), «Республіка громадян» (1982), «Настільна книга співіснування» (1986), «Ліберальний заєць і європейська черепаха» (1990) та інші.

Одним із підсумків ефективно організованого М. Дюверже в Центрі порівняльного аналізу політичних систем роботи з вивчення уроків політичного розвитку в ХХ сторіччі, виявлення закономірностей функціонування й еволюції політичних режимів, шляхів політичного процесу стала опублікована під редакцією французького дослідника книга «Напівпрезидентські режими», в підготовці якої взяли участь відомі фахівці з європейських країн.

Примітною рисою публікацій М. Дюверже є їхня очевидна актуальність. Автору, як зазначали французькі видавці, притаманні незалежність мислення, логічна чіткість, глибина й масштабність поглядів.

Проте квінтесенцією наукових ідей М. Дюверже в царині політологічної соціології цілком слушно вважається його вже згадана класична фундаментальна праця «Політичні партії». Саме завдяки цій книзі М. Дюверже й досі залишається відомим і популярним ученим як у Франції, так і далеко за її межами. Завдяки глобальному характеру політологічної проблематики, різноманітності емпіричної бази, високому рівню теоретичних узагальнень і прозорливим науковим передбаченням ця фундаментальна

праця здобула міжнародне визнання, її перекладено понад 20 мовами світу.

Уже на перших сторінках М. Дюверже чітко й лаконічно поставив стратегічне завдання наукового дослідження – розробити загальну теорію партій, яка могла б стати фундаментом і методологічним орієнтиром для поглибленого вивчення партіологічної проблематики. Указуючи на складність такого завдання, але водночас підкреслюючи його необхідність, автор зазначав: «Ми потрапили в замкнене коло... Тільки численні та достатньо ґрунтовні монографії дозволять колись побудувати загальну теорію партій. Проте такі монографії не зможуть бути по-справжньому глибокими, якщо їх написати в умовах повної відсутності загальної теорії партій».

Слід наголосити: М. Дюверже блискуче реалізував головну мету своєї книги. Використовуючи системний підхід і метод структурно-функціонального аналізу, французький учений розробив теоретичну модель сучасної політичної партії, з нових методологічних позицій підійшов до одного зі стрижневих категоріальних понять партіології. На його думку, сучасна партія – це партія, яка здатна реалізувати загальне виборче право, сформувати парламентську більшість шляхом використання інститутів і механізмів демократичного суспільства. На відміну від своїх попередників він розглядає сучасну політичну партію не як ідейну чи соціально-класову єдність, а насамперед як єдність структурно-функціональну. Виходячи з цього, формулює одне із ключових положень: сутність сучасних політичних партій найповніше та найглибше розкривається через їхню організацію. Використовуючи структурний підхід до аналізу масових політичних партій, М. Дюверже як найважливіші атрибути партійних угруповань виокремив такі їхні характерні риси: особливості структури, тривалість існування, фактури організаційної будови.

Утворення та становлення політичних партій – це складний процес, що залежить від соціального й культурного контексту в конкретному суспільстві. У найзагальнішому вигляді партія формується із прибічників того чи іншого політичного курсу в достатньо локальних кон'юнктурних умовах, які згодом змінюються, що змушує вносити відповідні корективи й до діяльності самої партії. Розглядаючи цей важливий сегмент партіологічної проблематики, М. Дюверже, зокрема, вважає, що важливою характе-

ристикую розвитку партії та її бази є її зв'язок із владними структурами чи опозиційними групами. Для визначення генези будь-якої партії, на думку французького вченого, доцільно з'ясувати питання, з кого саме формується основне ядро партійних активістів у момент її утворення: з людей, причетних до влади та наділених владними функціями, чи з опозиціонерів, про існування яких політики можуть навіть не здогадуватися. М. Дюверже доходить висновку, що виникнення й розвиток політичних партій пов'язані з розширенням демократії та прав представницьких інституцій.

Слід зазначити: важливим внеском у партіологію є здійснена М. Дюверже класифікація політичних партій і партійних систем. Залежно від ідеології, яку покладено в основу партійних політичних програм, він виокремив консервативні, ліберальні, соціалістичні, комуністичні та фашистські партії. В основу типологічного критерію поділу партій на масові та кадрові М. Дюверже поклав декілька організаційних ознак: історія виникнення, характер членства в партії, джерела фінансування, пріоритетні форми партійної діяльності, характер взаємовідносин між керівництвом, членами партії та її представниками у структурах влади. Використовуючи ці критеріальні ознаки, він, зокрема, вказав, що кадрові політичні партії є нечисленими, характеризуються аморфністю організаційної структури, відсутністю фіксованого членства та членських внесків. Такі партії діють переважно під час передвиборних кампаній, а в період між ними – в парламентських групах. Організоване ядро таких партій становить група елітних політичних діячів, які завдяки своєму статусу, фінансовим можливостям, особистій популярності здатні забезпечити перемогу партії на виборах без залучення широкої організованої підтримки. Натомість масові партії мають розгалужені мережі регіональних і місцевих організацій. Члени партії фінансують її діяльність. Крім цього, масові політичні партії відрізняються від кадрових більш предметним регулюванням основ внутрішньопартійної діяльності. За моделлю кадрового типу створені американська Демократична та Республіканська партії, а також значна кількість європейських консервативних і ліберальних партій. Проте в чистому вигляді, як зазначає і сам М. Дюверже, кадрові і масові партії трапляються досить рідко. На практиці зазвичай поєднуються ознаки, властиві обом типам партій. Тому як логічне доповнення до поділу політичних партій на кадрові

та масові французький дослідник пропонує їхній поділ на ті, що мають пряму або непряму структуру.

Якщо пряма структура характеризується вертикаллю однорідних партійних організацій різного рівня з єдиним членством, то непряма передбачає колективне членство інших організацій. Як приклад партії з непрямою структурою М. Дюверже наводить Лейбористську партію в Англії, в якій, окрім індивідуального членства, було й колективне в складі профспілок та інших суспільних організацій.

Невід'ємним елементом дослідження теоретичних аспектів політичних партій у монографії М. Дюверже є аналіз партійних систем. Нагадаємо, що поняття партійної системи означає сукупність усіх партій, а також характер їхньої взаємодії й участі в політичній діяльності в процесі формування та реалізації державної влади. Саме М. Дюверже розробив найвідомішу та найпоширенішу типологію партійних систем – за кількісними чинниками. На основі чисельності політичних партій, які реально функціонують у суспільстві й беруть участь у боротьбі за владу, він за комплексом ознак виокремив три види партійних систем: двопартійна, багатопартійна, однопартійна.

Характеризуючи соціально-політичну природу однопартійних систем, М. Дюверже не поділяє поширеного отожднення однопартійної системи з тоталітарними державами. На його думку, не потрібно ставити знак рівності між тоталітарною й однопартійною системами, керуючись лише формальною ознакою – наявністю єдиної партії. Однопартійність слід розглядати не абстрактно, а в конкретно-історичних умовах. До того ж важливе значення має оцінка партією свого монопольного становища та готовності до його закріплення.

Натомість двопартійність забезпечує діалогічність політичних відносин. Така модель притаманна політичним системам США, Великої Британії та інших держав. Вона є збалансованою системою суспільного делегування партіям політичних повноважень, а отже, дієвим механізмом представницької форми здійснення влади. На думку М. Дюверже, багатопартійна система характеризується надмірною політичною диференціацією суспільства. У результаті в політичній системі конкурують не одна й не дві, а декілька політичних партій. Важливо наголосити, що запропонована М. Дюверже для наукового вжитку типологія партійних систем набула неабиякого поширення та

здобула визнання в політичній науці. Більшість подальших розробок і типологічних схем здійснювали саме в руслі закладеного французьким ученим підходу. Незважаючи на те, що назва праці М. Дюверже вказує на її конкретну проблематику, проте в ній розглядається широке коло важливих як теоретичних, так і практичних проблем політичного життя. Зазначмо в цьому зв'язку, що лейтмотивом монографії є проблема співвідношення демократії та політичних партій. Не випадково в центрі праці М. Дюверже питання: чи відповідає партійна демократія обставинам нашого часу? Потрібно підкреслити, що в умовах розгортання у світі холодної війни, під пильним прицілом якої опинилися демократичні ідеали тих європейських країн, які боролися проти фашизму в складі антигітлерівської коаліції, М. Дюверже вистачило мужності на сторінках свого бестселера безкомпромісно заявити: «Режим без партій – це режим без демократії».

У праці він обґрунтовує об'єктивну необхідність політичних партій як атрибута сучасної демократії, при цьому не ідеалізуючи їх. Він максимально аналізує та зі скрупульозністю юриста фіксує ті риси партійних угруповань, які демократії суперечать.

На думку М. Дюверже, загальне виборче право залишається одним із універсальних способів легітимації влади, виборчий бюлетень – єдино реальною формою суспільного договору громадян із владою, а політичні партії – інструментом вираження, формування та представництва суспільної думки. Демократія у розумінні М. Дюверже – це не «управління народом самим народом». Це свобода для народу, забезпечення якої здійснює шляхом управління народом еліта, яка за походженням та результатами діяльності тісно пов'язана з народними масами. На погляд М. Дюверже, режим без політичних партій неодмінно передає владу тим елітам, які завдячують своїм привілейованим становищем грошам та посадам.

М. Дюверже переконаний, що демократії загрожує не режим партій, а потенційна й реальна можливість авторитарної, олігархічної і тоталітарної їх організації. Але в результаті свого дослідження він дійшов висновку: в самій природі сучасних партій закладені позитивні риси й тенденції. Книгу М. Дюверже опубліковано майже 50 років тому, проте вона залишається енциклопедією політологічних знань.